

WOLFGANG RATZMANN:

A nosztalgia és a tudományos-történeti feldolgozottság között

Az NDK egyházának gyakorlati teológiai kutatása?

Harminc évvel a németországi békés forradalom után a Lipcsei Egyetem Gyakorlati Teológiai Intézete létrehozott egy kutatóhelyet, melynek feladata az „egyház az NDK-ban” kutatása lesz, gyakorlati teológiai szempontból. Ez az írás a kutatóintézet megalapítása alkalmából tartott konferenciára született, melyre 2019 októberében került sor Lipcsében. Szívesen ajánlom dr. Fekete Károly püspök úrnak, korábbi debreceni kollégámnak a gyakorlati teológia területén. Az egyház az NDK-ban és Magyarországon – minden múltbeli és jelenbeli különbözőségük ellenére – abban mégis hasonlít egymásra, hogy 1949 és 1989 között az államszocializmus jelentős mértékben akadályozta működésüket és a társadalomban kisebbségbe kerültek.

1. Pillantás az egyháztörténeti vitákra

Az NDK egyházáról szóló vita már akkor elkezdődött, amikor az NDK még létezett, és az egyházakban – értve ez alatt az NDK tartományi egyházait¹ – vehemensen vitatkoztak az egyház addig szerepéről, és arról, hogy milyen lesz az egyház a jövőben. Példának okáért: a Németországi Evangélikus Egyház (EKD) és az NDK Evangélikus Egyházai Szövetsége már 1990 januárjában megállapodtak arról Loccumban, hogy a két egyházi szövetség összekapcsolásán fognak dolgozni.

Ebben mindkét oldal biztosította a másikat, hogy a „megosztottság alatt felhalmozott tapasztalatokkal és a kialakult különbségekkel kapcsolatosan [...] gondosan fognak eljárni.”² Azonban ezeket a terveket kétségbe vonták

1 A római katolikus egyházhoz ld. SCHÄFER, Bernd: *Staat und katholische Kirche in der DDR* [Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung Nr. 8], Köln/Weimar/Wien, 1998.

2 Abschlusserklärung des Klausurtages von Bischöfen und Beauftragten des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR und der EKD in der Ev. Akademie Loccum, in: FALKENAU, Manfred (Hg.): *Kundgebungen* Bd. 2, Hannover, 1996, 379–381, Zitat 380.

mindkét állam egyes prominens teológusai, akik az egyházvezetésnek azt vetették a szemére, hogy a gyors egyesüléssel politikai szempontból helytelen jelzést adnak és „az egyháznak a szocialista társadalomban szerzett tanulási tapasztalatait”, melyek pozitívan értékelendők, figyelmen kívül hagyják.³ Ebbe a nyilvánosság előtt zajló konfliktusba kapcsolódott be Richard Schröder, a berlini Sprachenkonvikt akkori tanára és polgárjogi aktivista, mégpedig azzal, hogy ezeket a tapasztalatokat a „túlélés küzdelmeihez” sorolta a lazuló szocializmus „dzsungelében”. Szerinte ezek „szomorú tapasztalatok voltak, néhány fényponttal”. Bár nem kell ezeket elfelejtenünk, mindig is bebizonyosodik, hogy lesznek „új tapasztalatok”. Schröder egy nosztalgiától óvó figyelmeztetést is hozzáfűzött mindehhez: „Biztosan érzünk majd néha nosztalgiát a szoba-konyha iránt. Ám emiatt a szoba-konyhában maradni – abszurd volna.”⁴

Ebben a tanulmányban három lépésben kívánok haladni: szeretnék először is egy pillantást vetni az NDK egyházaira vonatkozó kortárs vitákra, amelyek kontextusában ennek a kutatóhelynek a munkája is zajlani fog. Ezután szeretnék néhány példát az emlékezetbe idézni, melyek korunkat az „NDK egyházával” összekapcsolják. És végül szeretnék valamit mondani a gyakorlati teológiai kutatás sajátosságairól. Hiszen természetesen vetődik fel a kérdés, hogy egy ilyen kutatás miben tér el és kell, hogy eltérjen az egyháztörténeti-teológiai kutatásoktól.

Az egyházzól az NDK-ban már a kezdetektől nemcsak tudományos távolságtartással, hanem mindenestől polemikusan és érdekek által vezéreltetve is vitatkoztak. Gerhard Besier, az akkoriban tudományos körökben elismert heidelbergi egyháztörténész nagyon korán megkísérelte bizonyítani a Németországi Szocialista Egységpárt (SED) és az állambiztonság kutatás számára hozzáférhető iratai alapján az NDK vezető egyházi személyiségeinek problematikus alkalmazkodását a SED-diktatúrához, sőt azt is, hogy „baráti viszonyt” ápoltak a pártállam képviselőivel. Az NDK egyházát azzal vádolta meg, hogy az egy „új típusú államegyház” volt.⁵ Mindebben az a feltételezés vezérelte, hogy a párt- és titkosszolgálati iratoknak mérvadó igazságtartalma van. Ezzel sikerült neki – egy nagyszabású médiakampány kíséretében – megkérdőjeleznie a keletnémet protestantizmusról, annak a

3 „Die Kirche setzt mit ihrer Vereinigung jetzt das falsche Signal.” In: Frankfurter Rundschau vom 16.2.1990

4 SCHRÖDER, Richard: *Naturschutzpark für „DDR-Identität“?* Antwort auf die Thesen eines ökumenischen Initiativkreises; in: Neue Zürcher Zeitung v. 22./23. April 1990, auch in: Kirche im Sozialismus/Übergänge 2/1990.

5 BESIER, Gerhard: *Der SED-Staat und die Kirchen*, Bd I: Der Weg in die Anpassung, München 1993, 17f.

békés forradalom létrejöttében szerzett érdemei miatt kialakult inkább kedvező képet.

Érvelését és anyagait szívesen használják fel azok, akik keletnémetként mindig is nagyobb távolságot tartottak az egyháztól és a hittől, vagy nyugatnémet egyháztagokként attól tartottak, hogy egy egyházi újraegyesülés után a keletnémet egyházak lelkülete és struktúrája a szerintük bevált nyugatnémet egyháziasságra negatív hatással lehet. Így az NDK egyháztörténeti kutatásának első fázisa erőteljesen a pártállam egyházpolitikájára és a keletnémet egyházvezetés taktikájára fókuszált. Gyakran a híres jelmondat: „az egyház a szocializmusban” állt a középpontban,⁶ és többen megkísérelték Besier valóban túlfeszített tételeit korrigálni. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg sok felelős egyházi személy önéletírásában, melyek 1992 óta bőséges számban jelentek meg, és melyek a „baráti viszony” ápolására vonatkozó vádakot – az azzal ellentétes tapasztalataik alapján – határozottan visszautasítani szándékoztak.⁷

Időközben számos monográfia, forrásgyűjtemény és tanulmány után két olyan könyv is megjelent, amely arra tesz kísérletet, hogy egy tudományos becsületes, átfogó képet nyújtson az egyházzal az NDK-ban. Ám ezekben a művekben továbbra is a pártállam egyházellenes politikájára és a keletnémet egyházi vezetők taktikázására esik a hangsúly, melyet annak érdekében folytattak, hogy biztosítsák az egyház kibontakozásának és megnyilvánulásainak lehetőségét egy totalitárius világnézeti állam komplikált viszonyai között.⁸

Claudia Lepp, a müncheni Egyháztörténeti Kutatóintézet vezetője 2006-ban azt állapította meg, hogy „az NDK egyházaival foglalkozó publicisztikák és az azt tárgyaló történetírás konjunktúrájának vége” van. Jelenleg közel háromszáz részleges vagy teljes elemzés és forrásgyűjtemény áll a rendelkezésünkre. Claudia Lepp szerint a kutatások első fázisa után, mely

6 Vö. THUMSER, Wolfgang: *Kirche im Sozialismus*. Geschichte, Bedeutung und Funktion einer ekklesiologischen Formel [Beiträge zur Historischen Theologie 95], Tübingen, 1996.

7 Vö. pl. a püspökök: Albrecht SCHÖNHERR: *Gratwanderung*. Gedanken über den Weg des Bundes der evangelischen Kirchen in der DDR, Leipzig, 1992; ders.: [...] aber die Zeit war nicht verloren. Erinnerungen eines Altbischofs, Berlin, 1993. Hasonló gondolatokat fogalmaztak meg korábbi püspökök: Werner Leich (Türingia), Werner Krusche (Magdeburg) és Johannes Hempel (Drezda), akik egy ideig az NDK egyházi konferenciájának elnökei is voltak és más egyházi vezetői tisztségeket is betöltöttek.

8 Vö. ALBRECHT-BIRKNER, Veronika: *Freiheit in Grenzen*. Protestantismus in der DDR [Christentum und Zeitgeschichte 2], Leipzig, 2018; MAU, Rudolf: *Der Protestantismus im Osten Deutschlands (1945–1990)*, [Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen IV/3], Leipzig, 2005.

elsősorban az egyháznak a második német diktatúra idején betöltött szerepét vizsgálta, az 1990-es évek közepétől egy második fázisa alakult ki, mely során a kutatók differenciáltabb módon inkább egyes résztémákhoz fordultak.⁹

Ezt a benyomást általánosságban meg lehet erősíteni, ha az ember az így megjelent műveket áttekinti. Ezek között sok a helytörténeti rész tanulmány, például a lipcsei egyetemi templom felrobbantásáról¹⁰ vagy a Brüsewitz-esetről,¹¹ a jénai egyházi ifjúsági munka történetéről¹² vagy az egyes tartományi egyházak legújabb kori történetéről. De létezik azóta egy sor olyan tanulmány is, mely egy-egy egyházi vagy teológiai munkaterületet vizsgál meg. Itt olyanokra gondolok, mint a Krisztusról szóló tanításról,¹³ az ifjúsági gyülekezetéről,¹⁴ az egyházi felnőttképzésről az NDK-ban,¹⁵ vagy a teológiai fakultásokról,¹⁶ az egyházi sajtómunkáról,¹⁷ a diakóniáról,¹⁸ az

-
- 9 LEPP, Claudia: *Ausgeforscht? Überlegungen zu Stand und Perspektiven der Forschungen zur Kirchengeschichte der DDR*, in: Evangelische Arbeitsgemeinschaft für kirchliche Zeitgeschichte. Mitteilungen 24 (2006), 93–96.
 - 10 WINTER, Christian: *Gewalt gegen Geschichte. Der Weg zur Sprengung der Universitätskirche Leipzig*. [AKThG 2], Leipzig, 1998.
 - 11 Das Signal von Zeitz. Reaktionen der Kirche, des Staates und der Medien auf die Selbstverbrennung von Oskar Brüsewitz 1976. Eine Dokumentation, hg. von Harald SCHULTZE in Verb. mit Friedrich-Wilhelm BÄUMER, Siegfried BRÄUER, Reinhard HENKYS, Werner KRUSCHE és Martin ONNASCH, Leipzig, 1993; KRAMPITZ, Karsten: *Der Fall Brüsewitz. Das Verhältnis von Staat und Kirche in der DDR infolge der Selbstverbrennung des Pfarrers am 18. August 1976 unter besonderer Berücksichtigung der Evangelischen Kirche der Kirchenprovinz Sachsen*.
 - 12 PIETZSCH, Henning: *Jugend zwischen Kirche und Staat. Geschichte der kirchlichen Jugendarbeit in Jena 1970–1989*. Mit einem Vorwort v. Ehrhart Neubert. Köln/Weimar/Wien, 2005.
 - 13 ALDEBERT, Heiner: *Christenlehre in der DDR*. Evangelische Arbeit mit Kindern in einer säkularen Gesellschaft, Rissen, 1990 (!).
 - 14 DORGERLOH, Fritz: *Geschichte der kirchlichen Jugendarbeit*, Teil 1: Junge Gemeinde in der DDR, Hannover, 1999; UEBERSCHÄR, Ellen: *Junge Gemeinde im Konflikt*, Stuttgart, 2003; STIEBITZ, Anna: *Mythos „Offene Arbeit“*. Studien zur kirchlichen Jugendarbeit in der DDR, Jena, 2010.
 - 15 ROTHE, Aribert: *Evangelische Erwachsenenbildung in der DDR*. Ihr Beitrag zur politischen Bildung, 2 Bde., Leipzig, 2000.
 - 16 STENGEL, Friedemann: *Die Theologischen Fakultäten in der DDR als Problem der Kirchen- und Hochschulpolitik des SED-Staates bis zu ihrer Umwandlung in Sektionen 1970/71* [AKThG 3], Leipzig, 1998.
 - 17 BULISCH, Jens: *Evangelische Presse in der DDR*. „Die Zeichen der Zeit“ (1947–1990), [= AKZB B 43], Göttingen, 2006.
 - 18 HÜBNER, Ingolf / J.-Christoph KAISER (Hg.): *Diakonie im geteilten Deutschland*. Zur diakonischen Arbeit unter den Bedingungen der DDR und der Teilung Deutschlands, Stuttgart, 1999; WOLF, Christoph: *Männliche Diakonie im Osten Deutschlands 1945–1991*, Stuttgart, 2004.

egyházi békeszolgálatról¹⁹ és természetesen a békés forradalom szempontjából oly fontos békeimádságokról.²⁰

Azzal, hogy a történeti kutatás az egyházi praxis egyes területeit tárja fel, egészen közel kerül ahhoz, amit vélhetően az NDK egyháza gyakorlati teológiai kutatása alatt érthetünk annyiban, hogy ezek a tanulmányok azt kísérelik meg bemutatni, hogy az egyház felelős vezetői a politika által kialakított peremfeltételek között, illetve konfliktusban azokkal hogyan próbálták teljesíteni az egyház feladatát: az evangélium hirdetését. A fókusz immár nem csupán az egyházpolitikai-taktikai területre irányul, hanem minden értelmezhető egyházi tevékenységre is.

Mit jelent tehát az a megállapítás, hogy oly gazdag és eredményes az NDK egyházának a kutatása? Ezzel a téma tudományosan fel is van dolgozva? Megfelelő tudományos érvek alapján ezt a témát immár ad acta tehetjük? Az én értékelésem más eredményre vezet. Szükségesnek tartom, hogy a jövőben az egyház működési területeire vonatkozó különböző tanulmányokat még egyszer, gyakorlati teológiai szempontból is megvizsgáljuk annak érdekében, hogy a mára vonatkozó relevanciájukat feltárjuk.

Ezen kívül még messze nincs teljes körű áttekintésünk az akkori egyház mindennapi működésének összes területéről. Például: hogyan működött az mindennapi egyházi szolgálat vidéken vagy az ipari lakótelepeken? Hogyan alakultak a kazuáliák egy egyre inkább széttöredező népegyházban? Milyen egyházvezetói és teológiai impulzusokkal tudtak azonosulni az egyháztagok, és melyektől zárkóztak el? Milyen szerepet játszott az egyházi lelkigondozás ebben az erősen megfigyelt társadalomban? Milyen koncepcionális kezdeményezéseket találtak megfelelőnek az egyháztagok és melyeket nem? Claudia Lepp arra is utal, hogy az NDK-beli keresztyén élet egyes társadalmi formái – mint például a házikörök – nincsenek elégségesen feldolgozva, és hogy az egyes egyházi hivatások, tehát nem csak a lelkészi hivatás, hanem a katechéták, illetve a hitoktatók működése az akkori feltételek között az NDK-ban szintén nincsen tudományosan feltárva.²¹

19 SILOMON, Anke: „*Schwerter zu Pflugscharen*” und die DDR. Die Friedensarbeit der evangelischen Kirchen in der DDR im Rahmen der Friedensdekade 1980 bis 1982.

20 Elsősorban: von BRONK, Kay-Ulrich: *Der Flug der Taube und der Fall der Mauer*. Die Wittenberger Gebete um Erneuerung im Herbst 1989 [Arbeiten zur Praktischen Theologie Bd. 10]; GEYER, Hermann: *Nikolaikirche, montags um fünf*. Die politischen Gottesdienste der Wendezeit in Leipzig, Darmstadt, 2007.

21 LEPP, Claudia: *Christen und Kirche in der DDR*. Eine Nachlese (1990–2014). In: ThR 81, 2016, 48–73, bes. 73.

Kívánatos volna továbbá az eddig használatos klasszikus-történeti módszerkatalógust kibővíteni,²² és empirikus eszközök segítségével differenciáltabb benyomást szerezni az egyház életéről az NDK-ban. Például fel lehetne tenni a kérdést, hogy az egyházi-teológiai célkitűzések, pl. a „missziói” vagy „diaszpóráképes” gyülekezet valóban megvalósultak-e, illetve hogy miért álltak elő ezen a téren jelentős különbségek a szándékolt és az elért gyakorlat között. Ha az új lipcsei kutatóintézet ilyen feladatokat vállal fel, a Teológiai Fakultáson jó együttműködési lehetőségekre fog találni az Egyház- és Vallásszociológiai Tanszékkal csakúgy, mint az Újkori és Legújabbkori Egyháztörténeti Tanszékkal. Összességében az a benyomásom, hogy a protestantizmus pártállami történetével foglalkozó munkák sokasága nem teszi feleslegessé az NDK-beli egyházzal foglalkozó speciálisan gyakorlati teológiai kutatóintézet működését. Azt sokkal inkább szívesen kell látniuk mint új résztvevőt az NDK egyháztörténeti kutatásban.

2. A valóságosan létező egyház az NDK-ban:

Koncepciók és realitások az erőteljes zsugorodás nyomása alatt

Mire gondolunk, amikor az „egyház az NDK-ban” fogalmat használjuk? Ez a kifejezés elkendőzi, hogy az NDK-ban számos egyház és egyházi intézmény működött. A domináns evangélikus tartományi egyházak mellett jelen volt a római katolikus egyház, a szabadegyházak, nagyszámú különálló közösség, de ott volt a diakónia és a karitás is kórházakkal, gondozóotthonokkal, aztán gyülekezetek, evangélikus akadémiák, teológiai fakultások és egyházi főiskolák, valamint szövetségek és munkaágak, melyek által az egyház a társadalomban vagy a világban hatást akart gyakorolni.

Már szervezeti értelemben is rendkívül sokszínű volt az egyházak realitása. De némely területeken különbözőek voltak a problémái és az elképzelései a népegyházi-pietista meghatározottságú Ércheegységnek és az olyan alföldi településeknek, mint például Halle-Neustadt. Különböző társadalmi és gazdasági hatások is szerepet játszottak, de a lutheranizmusból, a pietizmusból vagy a dialektika teológiából eredeztethető eltérő lelkiségi meghatározottságok és teológiai hagyományok is. Igaz az az állítás, hogy az „egyház az NDK-ban”: konstrukció.

Ám mégis volt ott valami, ami az egyházat és a keresztyéneket összekapcsolta egymással: egy a korábban erős népegyház számára szokatlan létmód

²² Kivételt képez ez alól véleményem szerint Anne Stiebitz, aki a szociológiai-empirikus módszert alkalmazza (ld. 14. lábjegyzet).

egy olyan államban, amely nyíltan harcolt az egyház és a keresztyén élet ellen vagy pedig rejtetten akadályozni kívánta azt – mégpedig sikerrel. Az 1950-es évektől sok egyháztág elhagyta az egyházat azáltal is, hogy elmene-kültek az NDK-ból (1961-ig), de azáltal is, hogy megtagadták aktív részvé-telüket, visszahúzódtak,²³ vagy úgy, hogy tömegesen kiléptek az egyházból. A fal megépítése után (1961), de legkésőbb az NDK egyházszövetség ala-pítása után (1967) az egyház erőteljes zsugorodásának a jelensége lényeges szerepet játszott a Szövetség egyházi önértelmezésének keresése során mind a tartományi zsinati és egyházmegyei vitákban, mind a gyülekezetek ta-nácskozásain és döntéseiben. Világos számokkal kifejezve: míg 1949-ben a lakosság több mint 80%-a az evangélikus tartományi egyházak tagja volt – s ehhez hozzájött még 5-7% katolikus és a szabadegyházak tagjai –, 40 évvel később, 1989/90-ben már csak mintegy 26% volt tagja az evangélikus tarto-mányi egyházaknak.²⁴

Az egyház az NDK-ban újra és újra a zsugorodás erőteljes nyomása alatt állt, s mindez létezése teljesen különböző szintjein is megjelent: Kül-sőlegesen abban, hogy a létező szocializmus hiánygazdaságában és szűkös pénzügyi eszközök birtokában rengeteg épülettel, köztük ősöreg és értékes templommal, de parókiával, kántorlakkal, temetővel is rendelkezett, továb-bá több, korábban funkcióképes épületet kellett működésben tartania, és – ahol ez lehetséges volt – vonzóvá alakítania. Ezen a területen sok nyu-gatnémet testvérgyülekezet konkrét anyagi segítsége és az egyházak közötti belső pénzügyi és anyagi segítségnyújtás is sokat jelentett a külső nehézsé-gek csökkentése tekintetében.

Ám a zsugorodás nyomása bénítóan hatott a gyülekezeti életre és az egyes gyülekezeti tagok hitére: egyre-másra veszítette el az egyház ily mó-don az aktív és legfőképpen a fiatalabb híveit, akikre a gyülekezetépítésben égető szükség lett volna. És az egyházhoz nem tartozás vált egyre inkább a normalitássá, így aztán sokan nem annyira az állami nyomás, hanem az alkalmazkodás belső kényszere miatt kérdőjelezték meg keresztyén mivoltukat és az egyházhoz tartozásukat. Az állam nagymértékben korlátozta, hogy az egyház hatást gyakoroljon a nyilvánosságban. Megkísérelte az egy-

23 Az NDK egyházakban megfigyelhető volt az a jelenség, hogy egyesek nem léptek ki az egyházból, de nem is fizettek egyházi adót. Az egyházak erre az egyházjog szerint úgy reagáltak, hogy megvonták ezen személyek egyházi jogait, de nem szüntették meg az egyháztagságukat.

24 POLLACK, Detlef és Olaf MÜLLER: *Die religiöse Entwicklung in Ostdeutschland nach 1989*. In: Gert PICKEL/Kornelia SAMMET (Hg.): *Religion und Religiosität im vereinigten Deutschland*, Wiesbaden, 2011, 125–144, Belege 125.

házat a társadalom peremére szorítani, marginalizálni,²⁵ és a működését életidegen kultikus, ceremoniális cselekményként beállítani. A zsugorodási nyomás észrevétlenül ahhoz is vezetett, hogy a vallás és a hit az egyházon kívüli személyes térben csak nagyon ritkán vált témává. Mindez a vallási témájú beszélgetések elnémulását váltotta ki és szégyenérzetet, hogy az emberről kiderülhet, hogy keresztyén hívő. Egyesek vakációs keresztyénséget gyakoroltak távoli vidékeken, ahol az ember az anonimitás védelme alatt felkereshette a templomot, sőt akár meg is merítkezhetett egy idegen gyülekezet életében.

Az egyházat az NDK-ban messzemenőleg ebből a háttérből lehet megérteni. Csak ennek a fényében értékelhető mindaz, amiről az egyház ezekben az években vitatkozott és határozott, ami benne kialakult és ami meghatározóvá vált. Az objektíve adott politikai és világnézeti helyzetből fakadóan leginkább a nagymértékű depressziót kellett volna terjesztenie. Ám mégsem ez történt, hanem az egyház ezek között a körülmények között egy bizonyos arcélt alakított ki, mellyel az ember ma az „egyházat az NDK-ban” nagyrészt azonosítja. Ez a kép nem mentes az idealizálástól. Adja magát, hogy a mai egyházra vonatkozó kritikánkat egy, az akkoriban sokkal jobb egyházra vonatkozó klisével kapcsoljuk össze. Ezért sok múlik azon, hogy ennek a képnek a vonásait tudományosan ellenőrizzük és az NDK egyházak ambivalenciáit ne hallgassuk el.

Egyház az NDK-ban – konkrétan mire is kell gondolnunk, ha ezt mondjuk? Arra teszek kísérletet a továbbiakban, hogy képet vázoljak fel az NDK-beli egyházról hét példa segítségével.

1. Bár elég ok lett volna, hogy az egyházi intézményeket és azok túlélését biztosítsák, a zsinatok és az egyházvezetés mégis olyan vezérgondolatkon orientálódott, melyek nagyobb dolgokat tettek az első helyre, mint az intézmények megőrzése. Az egyházat mint „tanúságtevő és szolgáló közösséget” értelmezték, mely nem elsősorban önmagáért, hanem „másokért” vagy „a világért” van.²⁶ Bonhoeffer és az ökumenikus misszió-

25 Ebben az összefüggésben a „Minderheit mit Zukunft” („Kisebbség, melynek van jövője”) című vitairat váltott ki különös érdeklődést. Kiadta: Arbeitskreis „Kirche von morgen”, epd-Dokumentation Nr. 3a/1995, 3f.

26 Ezt bizonyítják például a következő dokumentumok: Kirche als Lerngemeinschaft. Dokumente aus der Arbeit des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR, hgg. vom Sekretariat des Bundes der Ev. Kirchen in der DDR, (Ost-)Berlin, 1981, 172–176; Christoph DEMKE u. a. (Hg.): Zwischen Anpassung und Verweigerung. Dokumente aus der Arbeit des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR, i. A. des Rates der EKD, Leipzig, 1994, 14–33; Ulrich SCHRÖTER u. a. (Hg.): Nach-Denken. Zum Weg des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR, bes. 49–56.

teológia impulzusai egy olyan önértelmezéshez vezettek, mely az állam által meghatározott „kultuszegyháznak” ellentmondott, s a világ és az egyházon kívüli emberek felé orientálódott. Ez intézményi rugalmassághoz vezetett. Ennyiben nem volt véletlen, hogy 1989/90 előtt azok a csoportok, melyeket a világgal kapcsolatos aggodalom töltött el, az egyházban találtak otthonra. Ám: bizonyos nehéz intézményi változtatásokat, például templomok bezárását mindeközben nem vittek véghez, azokat a jövőbe tolták ki.

2. Ennek az önértelmezésnek a következményeképpen az egyház az NDK-ban sok szorongató kérdésben állást foglalt. Ezek közé tartoztak a hidegháború és a kölcsönös hagyományos és nukleáris fegyverkezés idején elsősorban a békével kapcsolatos kérdések. Az egyház volt az egyetlen intézmény, mely a SED-diktatúra alatt – viszonylagos önállósága miatt – magától értetődően kritikusan nyilatkozhatott meg, és melynek politikai és társadalmi megnyilatkozásait mind az NDK állampolgárai részéről, mind a nyugati média részéről kiemelt figyelem kísérte. Az egyes tartományi egyházak különböző teológiai gyökérzete ellenére – olyan kérdésekben, mint „Isten királyi uralma”, illetve a „kétbirodalom-elmélet” – sikerült az egyházaknak a békével kapcsolatos központi kérdésekben az állami álláspontokkal és döntésekkel kritikusan szembehelyezkedni, mégpedig az iskolai honvédelmi oktatással szembeni tiltakozástól az évenként megrendezett „békekedekádokon”²⁷ keresztül az egyházilag hivatalosan bevezetett „A békére nevelés keretkonceptióján (1980)” át a „Kardokból ekevasat” jegyében véghezvitt számtalan akcióig, melyek leginkább az egyházi ifjúsági munkában vertek gyökeret, s melyek egyebek mellett a későbbi „békeimádságok” táptalajává is váltak.²⁸
3. A szövetségi és a tartományi zsinatokon, az evangélikus akadémiákon, az egyetemi hallgatók gyülekezeti alkalmain és további, egyházon belüli csatornákon a gyülekezeteket arra ösztönözték, hogy határozott missziói tudatosságot és az annak megfelelő missziói struktúrákat alakítsanak ki.²⁹ Ezek mindenekelőtt az új lakótelepi gyülekezeteket, de sok más gyülekezetet is arra indították, hogy a már meglévő gyülekezeti munkát intenzív beszélgetőkör-struktúrával egészítsék ki, illetve hogy konkrétan

27 A „békekedekádok” az őszi ún. „bűnbánat és imanap” előtt megtartott tíznapos egyházi programsorozatok voltak, melyek a béke kérdését és a kortárs világ problémáit állították a gyülekezet figyelmének középpontjába. (A ford.)

28 Vö. DEMKE: *Zwischen Anpassung und Verweigerung*, 272–346; Rahmenkonzept „Erziehung zum Frieden”, in: *Kirche als Lerngemeinschaft*, 266–275.

29 Vö. RATZMANN, Wolfgang: *Missionarische Gemeinde. Ökumenische Impulse für Strukturformen*, (Ost-)Berlin, 1980.

ilyenné alakítsák át szolgálatukat. Ezek a csoportok egy amúgy az állam által széles körben megfigyelt társadalomban gyakran vonzóak voltak a kívülállók számára is, mert ezekben a körökben nyíltan lehetett beszélni. Voltak, akik a hit elhallgatásával szemben itt újra rátaláltak a hitről való beszédre. Azonban a beszélgetéstől, mint médium által kijelölt keretektől gyakran el is tekintettek. Ennek megfelelően a „missziói gyülekezet” koncepcióját a „diaszpóragyülekezet” vezérgondolatával egészítették ki, melyet teológiailag mindenekelőtt mint vigasztalást értelmeztek, azonban ezt gyülekezetpedagógiai szempontból alig alkalmazták.³⁰

4. Az egyház szolgálata az NDK-ban erősen Biblia-központú volt.³¹ Ebben egyrészt Karl Barth Ige-teológiája és az a lutheri álláspont játszott meghatározó szerepet, mely az egyházat mint „creatura verbi” értelmezi. Másrészt az állami stratégia része volt, hogy az egyháznak csak olyan működési területét engedélyezte, mely legitimálható volt a Bibliával. A párt megpróbálta a Bibliát olyan szűk „fűzőnek” használni, mellyel az egyházat a vallás különálló világában lehet tartani. Nem volt fogalma arról, hogy micsoda robbanóerő rejtőzhet a bibliai igékben, ahogy az legkésőbb a békés forradalom előtt és alatt az igehirdetésekből ki is derült. Azonban, bár a Biblia ilyen alapvető szerepet töltött be sok gyülekezeti összejevetelen, például a rendszeresen találkozó házikörökben, az ifjúsági gyülekezeti esteken vagy az egyetemi hallgatók gyülekezeti alkalmain egyfajta „missziói hermeneutika” kidolgozására, mely teológiailag alátámasztva segítette volna a mindennapokban a laikusokat a Biblia-magyarázat művészetében, alig került sor.³²
5. Sokaknak az egyháztól és hittől való minden elidegenedése ellenére az egyházra mégis a bizalom tereként tekintettek. Ennek is többféle oka van: Egyrészt, amikor az ember egyházi eseményeken vagy csoportokban vett részt, vagy ha igénybe vette a lelkigondozás szolgálatát, belépett egy nem állami területre az NDK kellős közepén, mely már ezáltal a függetlensége által is bizalmat ébresztett. Másrészt sokan azt tapasztalták, hogy lelkésznők és lelkészek, a hitoktatók, az egyházzenészek, a házikörvezetők

30 Vö. a teológiailag kidolgozott dokumentummal: „Diaspora. Zum gegenwärtigen Gebrauch des Begriffs”, die von der Theologischen Studienabteilung bei Kirchenbund erarbeitet worden ist, in: Kirche als Lerngemeinschaft, 186–205.

31 Ez érvényes az NDK egyházi szolgálatára, de különösen is az 1989/90-es években elmondott igehirdetésekre, vö. ZIEMER, Jürgen: *Die Bibel als Sprachhilfe*. Zum Bibelgebrauch in den Kirchen während der „Wende” im Herbst 1989, in: PTh 81, 1992, 280–91.

32 Tanulmányok készültek erről például az egyházi találkozók kongresszusaira, vö. BEIER, Peter: *Missionarische Gemeinde in sozialistischer Umwelt*. Die Kirchentagskongressarbeit in Sachsen, Göttingen, 1999, 462f.

vagy a gyermekek között szolgáló diakónusok érdemesek a bizalomra, és nyitottan viszonyulnak az őket foglalkoztató kérdésekhez. Az, hogy minden egyházi szolgálatban álló fizetése igen alacsony volt, nem csak ahhoz vezetett, hogy az egyházi munkatársak, beleértve ebbe a felszenteltek is, erőteljesebben fordultak a szociális kérdések felé („a közösség a szolgálatban” koncepciója szerint³³), hanem ahhoz is, hogy ez kifelé a hitelesség bizonyítékaként működött, hiszen ezek az emberek ilyen körülmények között is készek voltak végezni bonyolult szolgálatukat.

6. Az egyház az NDK-ban szívesen nevezte magát a „tanulás közösségének”.³⁴ Ez a meghatározás egyrészt illett a szövetségnek és a tartományi egyházaknak ahhoz az útkereséséhez az NDK-ban, mely során az erősen népegyházi meghatározottságú egyházat egy, bár sok területen jelenlévő, ám az állam által erősen akadályozott, mégis diaszpóráképes kisebbségi egyházzá kívánták konstruktív módon átformálni. De azt is szolgálta, hogy kifejezze az egyház erőteljes elkötelezettségét a tanítás szolgálata iránt a gyermekek, a fiatalok, továbbá a felnőttek és a jövő egyházi munkatársak között. Mivel a létező szocializmusban nem volt iskolai hittanoktatás, az egyház a háború vége után nagyon hamar kidolgozta a gyülekezeti alapú keresztyén oktatói munka kereteit. A konfirmáció és a konfirmandusok oktatása, melyet az állam erőteljesen akadályozott a „fiatalok avatása”³⁵ bevezetésével, „a gyülekezet konfirmáló cselekvése”³⁶ keretében új impulzust kapott. Szinte minden gyülekezet összegyűjtötte a konfirmált és részben a nem konfirmált fiatalokat is az ifjúsági gyülekezeti alkalmak keretében, melyeken rendszerint egyes témákat is feldolgoztak. A szövetség anyagokat adott ki gyülekezeti szemináriumok számára.³⁷ A szászországi egyházi kongresszusok munkájából nőtt ki egyfajta keresztyén távoktatás, mely a hétköznapi keresztyén életre készítette fel.³⁸ A különböző szinteken – rendszerint képzett szakemberek munkája által – hatalmas eredményeket értek el. Sokszor erőteljes motivációt jelentett a fiatalok művelődési vágya, akik kiábrándultak az iskola ideológiai színezetű félműveltségéből, s ez gyakran az egyházi oktatási

33 Vö. Kirche als Lerngemeinschaft, 125–152.

34 Vö. mindenekelőtt: Kirche als Lerngemeinschaft, 71–113.

35 A „fiatalok avatása” (Jugendweihe) egy olyan világi ceremónia volt, mely a pártállam szándéka szerint a konfirmációt és bérmezőzást kívánta kiváltani az NDK-ban. (A ford.)

36 Vö. Kirche als Lerngemeinschaft, 82–89.

37 Pl. az „Üdvösség ma” című gyülekezeti szemináriumhoz ld. in: Kirche als Lerngemeinschaft, 113–125.

38 Vö. P. BEIER, et al., 410–424.

folyamatok sikeréhez vezetett. Ám ezek az egyházi oktatási erőfeszítések mégsem voltak elegendőek ahhoz, hogy a fiatalokat a hit dolgairól beszédképessé vagy akár egy kicsit keresztyéni mivoltukra büszkévé tegyék egy ideológiai diaszpórahelyzetben.

7. Az NDK egyháza olyan területen működött, ahol a lutheri meghatározottságú protestantizmus által nagyra becsült egyházi zenét évszázadok óta intenzíven művelték. Az állami korlátozások ellenére több egyházzenei iskolában és szemináriumban, sőt állami egyházzenei intézményekben is tanulhattak fiatal egyházzeneszek. Az egyházi éneklés, az együtt zenélés a gyermekekkel, a fiatalokkal és a felnőttekkel sokakat vonzott. Szászországban például a két híres fiúkórus, a Tamás-templomé³⁹ és a Szent Kereszt-templomé⁴⁰ közvetlenül és közvetve is hozzájárult a magas szintű egyházzene műveléséhez. A nagyszabású oratórium-előadásokat, de más egyházzenei koncerteket is keresztyén hívők és nem hívők rendszeresen látogatták. Ha valahol sikerült az egyháznak az NDK-ban a belső egyházi határait kifelé átlépnie, az egyértelműen a klasszikus egyházi zene területe volt,⁴¹ az 1980-as évektől egyre inkább kiegészülve másféle zenei és irodalmi eseményekkel is. Sajátos módon ennek a meglepő „misszióknak” a „missziói gyülekezetről” szóló stratégiai gondolkodásban soha nem szenteltek megfelelő figyelmet. Nem tették ezt a ma embe-rére nézve sem, akire lényegében úgy tekintettek, mint akit kizárólag a világ „napirendje” érdekel,⁴² és akit egyházi részről nem nagyon mertek a számára „idegen” istentisztelettel és egyházi zenével megszólítani.

Ennyit arról összefoglaló módon, amit az „egyház az NDK-ban” kifejezéshez – rendszerint pozitív módon – társítani szokás. Így végül már csak az utolsó kérdés marad: Mi volna a sajátos feladata a felvázolt jelenségek „gyakorlati teológiai” kutatásának?

39 A lipcsei Tamás-templom fiúkórusa. (A ford.)

40 A drezdai Szent Kereszt-templom fiúkórusa. (A ford.)

41 Vö. ehhez: BRÖDEL, Christfried: *Unter Kreuz, Hammer, Zirkel und Ährenkranz. Kirchenmusik in der DDR*, Leipzig, 2018.

42 Vgl. z.B. Dietrich MENDT: „*Die Welt setzt die Tagesordnung...*” Beiträge zur missionarischen Kirche, mit einem Aufsatz v. Johannes HEMPEL, hg. v. Wolfgang RATZMANN, z.B. 81–83.

Gyakorlati teológiai kutatás

A kortárs gyakorlati teológia nagyrészt empirikus karakterű. Ám mindig hozzátartoztak a gyakorlati teológiai elméletalkotáshoz az egyes egyházi cselekmények jelenségeire vonatkozó történeti mélyfúrások is. A gyakorlati teológiának ma is kifejezetten jót tesz, ha célirányos kirándulásokat tesz a történelem területére. A zenei világban egy idő óta elterjedt a „történelmileg informált előadásmód” kifejezés, mellyel egyértelműen azt szeretnék világossá tenni, hogy egy historikus előadásmód, azaz az eredeti zenei előadás egyfajta kópiája nem lehetséges. Nagyon hasonló a helyzet a gyakorlati teológiában is. Nem arról van szó, hogy az NDK-s évek egyházi praxisát lemásoljuk, s arról sem, hogy az akkori gyakorlati teológiai nézeteket egyszerűen megismételjük. Sokkal inkább arról, hogy gyakorlati teológiai elméleteinket és egyházi koncepcióinkat „történelmileg informáltan”, így az NDK egyházi gyakorlatát és koncepcióit is ismerve alakítsuk ki.⁴³

Ilyen, a gyakorlati teológiai és egyházi célkitűzést szem előtt tartó történelmi informálást szükséges ennek a kutatóintézetnek teljesítenie. Ebből következik kettős feladata:

Először is a már rendelkezésre álló releváns történeti tanulmányokat meg kell egyáltalán vizsgálni gyakorlati teológiai szempontból is. Ez azt jelenti, hogy ezeket azzal a céllal szükséges tanulmányozni, hogy vajon az általuk feldolgozott praxis nem tartalmaz-e olyan tapasztalatokat, melyek ma, vagy akár a jövőben egy másféle idői kontextusban végzett egyházi szolgálatra nézve gyümölcsözőek lehetnek. Talán ennek érdekében beszélgetési fórumokat is létre lehetne hozni olyan személyiségekkel, akik a közelmúltban lényegesen hozzájárultak az NDK egyházi történetének feldolgozásához anélkül, hogy abból a mai egyházi szolgálatra vonatkozó következtetéseket vontak volna le (amit, történészként, nem is tehettek meg!).

És másodikként feladat és lehetőség, hogy új tanulmányokra ösztönözzék az intézet, hogy a még a kutatással le nem fedett területeket kiegészítse annak érdekében, hogy egy kiszélesített módszertani eszközrendszer segítségével az „egyház az NDK-ban” bizonyos jelenségeihez közelebb kerüljünk.

Egy ilyen gyakorlati teológiai kutatás nem akarja sem az akkori helyzeteket és döntéseket nosztalgikusan megmagyarázni, és abban sem érde-

43 Örvendetes, hogy a hallei egyháztörténész, Friedemann Stengel az NDK egyházi bizonyos jelenségeit a mai egyház és teológia szekuláris kontextusa összefüggésében is tárgyalja. Vö. STENGEL, Friedemann: *Aufgearbeitete Vergangenheit?* Kirche in der DDR als Problem der Kirche heute, in: DOMSGEN, Michael u.a. (Hg.): *Herausforderung Konfessionslosigkeit*, Leipzig 2014, 111–147.

kelt, hogy az akkoriban történeteket mindenestől mint meghaladottakat, ad acta tegye.⁴⁴ Sokkal inkább új és teljességgel tudományos-kritikai módon kíván foglalkozni egy egyházzal, melynek értékelését bár nem kell szégyenkezve elrejtenuünk, ám melynek realitása mindenütt ambivalens jegyeket hordozott.

De miért van szükség egy ilyen kutatási impulzus megvalósításához egy erre a célra alapított kutatóintézetre? A Németországi Evangélikus Egyház (EKD), ha komolyan vesszük az idők jeleit, egy olyan átalakulás folyamatában van, mely során az egyházak, sokak privát egyháziassága és az eddig látenszen érvényes keresztyén értékek a normalitás területéről egyre inkább kisebbségi helyzetbe kerülnek át. Sok tekintetben nem lehet az EKD-t összehasonlítani NDK egyházzal, különös tekintettel az akkori pártállam egyházellenes magatartására és az egyházak korlátozottabb jogaira. Ám el kell gondolkodtasson bennünket, hogy időközben – a Ruhr-vidék kivételével – már nincsen egyetlen olyan nyugatnémet nagyváros sem, ahol az egyháztagok a lakosság többségét tennék ki. „Az elmúlt tíz év adatainak az összehasonlítása azt mutatja, hogy alig néhány év kell ahhoz, hogy – legalábbis a városias területeken – az egyháztagok mindenütt kisebbségbe kerüljenek” – írja Michael Domsgen hallei valláspedagógus egy a „Pastoraltheologie” (Pasztorális teológia) című folyóiratban megjelent tanulmányában.⁴⁵ Ezt az állítását meggyőző számokkal és grafikonokkal támasztja alá, majd hozzáfűzi: „...egy társadalomban a többségi pozíció nem csak egy nagyobb embercsoport pozícióját jelenti, hanem a dominanciaigény pozícióját is. A kvantitatív fölülkerekedés tudatosan vagy öntudatlanul magával hozza a kulturális normaalkotásra törekvést is. Míg eddig sok nyugatnémet régióban beszélhettünk az »egyháztagság kultúrájáról«, ez mára megváltozott.”

Jó lenne, ha az egyházak idejében hozzáigazítanák szolgálatukat ehhez a kultúráváltáshoz. Az új lipcsei kutatóhely fontos szolgálatot tehet ennek érdekében.

Fordította: Gonda László

44 Richard Schröter metaforáját, mely a keresztyének életét az NDK-ban börtönhöz hasonlította, egyfajta történelmi „deponálásra” való felhívásként is félre lehet értelmezni. „Hogy az ember a börtönben előrevívó tapasztalatokat szerzett-e, először akkor tudja meg, ha kiszabadult” in: Naturschutzpark für 'DDR-Identität?', Neue Züricher Zeitung vom 22./23. April 1990.

45 DOMSGEN, Michael: Zwischen einem „Mia san mia”-Gefühl und der Ahnung von der Nacktheit des Kaisers. Irritationen und Perspektiven kirchlicher Arbeit heute, in: PTh 108, 2019, H. 7, 287–311, Zitat 289f.